

УДК 069.8(093):94:341.485(=411.16)](477-25)“1941/1945”

© Олександр ПАСТЕРНАК

ТРАГЕДІЯ БАБИНОГО ЯРУ У ФОКУСІ МУЗЕЙНИХ ДЖЕРЕЛ

На основі аналізу матеріалів музейної колекції, що присвячені трагедії Бабиного Яру, спеціалізованої літератури та архівних джерел розглянуто перебіг і розгортання «київської масакри». Проаналізовано експозитарний і джерелознавчий потенціал музейної фондозбірні. Акцентовано увагу на унікальних експозитах, окремих персональних комплексах, родинних історіях жертв, урятованих та свідків трагедії.

Ключові слова: *Бабин Яр, Київ, нацистська окупація, музей, експонат, колекція.*

Трагедія Бабиного Яру досі залишається однією з найбільш дискусійних, болісних, не осмислених та не проговорених до кінця сторінок вітчизняної історії. Майже півстоліття цілеспрямованого забуття й нехтування пам'яттю про ті трагічні події з боку радянської тоталітарної системи, чверть століття «невтручання» в питання історичної пам'яті української незалежної держави та пасивне споглядання громадськості перетворили Бабин Яр на знеособлений, безликий символ дуже далекої, інколи навіть «чужої» трагедії.

Загалом у контексті вивчення тих подій та пам'яті про них дуже іронічно сприймається факт, що історикам відомі імена практично всіх катів Бабиного Яру, але майже незнані імена жертв. Дослідники оперують жахливими цифрами смертей, але не можуть дати вичерпну відповідь на запитання: «Ким був той умовно тридцять три тисячі сімсот сімдесят перший, кого нацисти розстріляли в один із двох вересневих днів 1941 р., або хто був той умовно сто тисячний і чи був він останнім серед страчених восени 1943 р.?». Можливо, саме музей є тим місцем, де на ці запитання можна дістати відповідь, де безіменні жертви «повернуть» свої імена, а пам'ять про них відродиться. Саме тому Національний музей історії України у Другій світовій війні намагається максимально гуманізувати свій експозитарний наратив, розглядаючи й репрезентуючи найбільший

мілітарний конфлікт в історії людства, зокрема і трагедію Бабиного Яру, крізь призму людських історій.

Тож у цій розвідці спробуємо розглянути як окремі персональні комплекси людей, чия доля була пов'язана з трагедією Бабиного Яру, так і документальні джерела з фондової колекції музею, що дають змогу ширше поглянути на один із головних символів Голокосту в Україні та Східній Європі, а також символ нацистського терору в окупованому м. Київ.

Відомо, що Бабин Яр став місцем загибелі представників різних національностей, соціальних та політичних груп, трактованих нацистами як расово неповноцінні, відверто ворожі, шкідливі й просто непотрібні елементи, які не заслуговують на життя.

Однією з основних та наймасштабніших категорій жертв Бабиного Яру були євреї. До сьогодні дослідники трагедії так і не дійшли згоди щодо кількості єврейських жителів, загиблих в урочищі за роки окупації. Показники варіюються від 40 тис. до 150 тис. убитих [28, 39]. Зважаючи на підрахунки окремих дослідників, можна припускати, що перед вступом німецьких військ до м. Київ у ньому залишилося від 60 тис. до 70 тис. євреїв. Вочевидь, більшість із них не пережила нацистської окупації [1, 81].

Серед тисяч містян, які стали жертвами нацистської расової політики, була й київська єврейська родина Корхунів, матеріали якої зберігаються в музеї.

Михайло Корхун опинився на фронтах німецько-радянської війни в січні 1943 р. Брав участь у боях на території Польщі, Німеччини та Чехословаччини.

Його батько Йосип Корхун у серпні 1941 р. в боях на Київщині був тяжко поранений. Після лікування в госпіталі працював на підприємствах тилу. Сину й батьку пощастило повернутися до м. Київ, але рідних живими вони не застали. Під час нацистської окупації міста у вересні 1941 р. мати Михайла Єлизавета Йосипівна, сестра Марія, студентка другого курсу інституту, та молодший брат – 12-річний Леонід – були розстріляні в Бабиному Яру [15]. Це засвідчили і їхні сусіди – мешканці будинку № 47 на вул. Ярославській С. Кравченко та А. Супранович [35].

Історія родини Корхунів є досить показовою в тому сенсі, що, незважаючи навіть на доволі високий рівень смертності єврейських комбатантів, у них було набагато більше шансів вижити, ніж у тих євреїв, які опинилися під нацистською окупацією¹.

Підтверджує цю тезу й історія єврейської родини Езріль, матеріали якої зберігаються в музеї [13]. Старший сержант Абрам Езріль під час війни був заступником командира взводу аеродромно-технічної роти батальйону аеродромного обслуговування. Брав участь в обороні м. Київ, боях за м. Сталінград, вигнанні нацистів із Югославії, Угорщини, Австрії. Незважаючи на тяжкі

¹ Окремі дослідники зазначають, що загалом упродовж війни в лавах Червоної армії служило близько 501 тис. євреїв, із них загинуло в боях, померло від ран і хвороб, зникло безвісти 198 тис. осіб (39,6 % загальної кількості). Див.: Шнеер А. Плен. Советские военнопленные в Германии, 1941–1945 гг. – Москва: Мосты культуры; Иерусалим: Гешарим, 2005. – С. 340–341.

поранення, отримані під час запеклих боїв, служба в армії врятувала його від неминучої загибелі в Бабиному Яру. Адже саме така доля спіткала його матір Суру-Лею Езріль: вона загинула від рук нацистів 29 вересня 1941 р. Як пам'ять про трагічну долю жінки й тисяч безвинно вбитих у тому самому місці її одноплемінників у музеї зберігається її довоєнне фото [40].

Унікальною можна назвати світлину з колекції музею «Хлопчики з нашого двору», яка надзвичайно добре ілюструє деструктивні, катастрофічні наслідки воєнної епохи [41]. На фотографії 1938 р. бачимо дев'ять юнаків, дитинство яких проминуло за адресою: вул. Хрещатик, 36. Судячи із прізвищ, зазначених на звороті, можемо говорити про інтернаціональний склад населення довоєнного м. Київ. Радянська тактика випаленої землі перетворила їхній рідний будинок на купу тліючих руїн. Володимир Кравець, Павло Шостак, Юрій Білецький, Максим Мороз і Володимир Яблонський зникли безвісти на фронті, Юрій Матвеев загинув у лютому 1944 р. – і лише на нього родичі отримали сповіщення про загибель. Абрам Крефман, Міля Мільнер, Михайло Гіллер були розстріляні в Бабиному Яру.

Справжнім музейним унікатом є «Портрет невідомої», створений за незвичних обставин українською художницею Зінаїдою Волковинською. У 1946 р. вона зробила портрет дівчини в потязі, під час поїздки з м. Кадіївка до м. Київ. Як виявилось, та дівчина – одна з небагатьох, хто вибрався вночі з Бабиного Яру і знайшов порятунок у місцевих жителів. На портреті – підпис, залишений авторкою: «Поїзд Кадіївка – Київ. Ця дівчина вибралася вночі з Бабиного Яру, залишилася жива. Її врятувала жінка, яка жила неподалік. Ім'я її не спитала» [33]. Варто підкреслити, що цей артефакт не лише має мистецьку вагу, а й може стати унікальним джерелом для дослідження трагедії Бабиного Яру. Він потребує глибшого й ретельнішого вивчення науковцями музею, адже потенційно здатен розкрити імена двох невідомих: урятованої жертви, яких були одиниці, та Праведниці.

Серед пласту документальних джерел із музейної колекції, які стали б у пригоді дослідникам для верифікації поіменного списку жертв, можна виділити Акт Київської міської комісії сприяння Надзвичайній державній комісії зі встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників про загибель у 1942 р. чотирьох єврейських дітей, вихованців Київського дитячого будинку № 6. Документ містить прізвища цих хлопчиків та дівчинки, а саме: Є. Сергієнка, М. Савчука, Ж. Неведомого, С. Курсової, які були забрані нацистами 14 серпня 1942 р. із сиротинця через їхнє єврейське походження. В акті зазначено: «Доля цих дітей, вочевидь, така ж, як і всього єврейського населення» [5].

Окремою категорією жертв нацистів в окупованому м. Київ стали роми. Щоправда, дослідники досі не дійшли консенсусу щодо кількості загиблих людей цієї національності та місць їх страти. І. Левітас свого часу зазначав (без посилання на джерела), що «циган розстріляли в перші дні окупації –

три куренівські табори. Розстріляли їх за Кирилівською церквою» [6, 86]. Своєю чергою В. Нахманович, посилаючись на спогади сучасниці подій Людмили Заворотної (у період війни мешкала на вул. Бабин Яр), зазначає, що ромів розстріляли в Бабиному Яру, але значно пізніше, ніж євреїв [7, 98]. Схожу думку обстоює і О. Круглов [26, 100]. Тезу про те, що ромів знищували в Бабиному Яру і, вочевидь, після євреїв, підтверджують також окремі усноїсторичні свідчення київських ромів, які пережили нацистську окупацію [19].

Серед музейних артефактів, що репрезентують тему загибелі представників цього народу в Бабиному Яру, можна назвати матеріали ромської родини Старцевих – Сандуленків, які мешкали в м. Київ на вул. Глибочицькій. Зокрема, в музеї зберігається світлина Павлини Старцевої, її сина Бориса та невістки Паранії з дітьми – із сімейного архіву [39]. Від початку німецько-радянської війни син Павлини Борис був мобілізований на фронт, а вона з невісткою та двома онуками переховувалася від нацистських переслідувань у тунелях Подолу. Старший онук Михайло тяжко захворів і помер, а невістці з другою дитиною вдалося втекти з міста. Певний час вони переховувались у родичів на Житомирщині. Павлина Старцева потрапила під облогу й була розстріляна в Бабиному Яру. Борисові вдалося дійти до кінця війни, яку, будучи пораненим, він закінчив у м. Прага. Уже в жовтні 1945 р. чоловік повернувся до родини в м. Київ, маючи на грудях медаль «За відвагу» [18].

Говорячи про діяльність радянського підпілля в окупованому м. Київ, варто підкреслити, що німецькі спецслужби вели проти нього активну боротьбу. Перші провали підпільних райкомів КП(б)У й арешти залишених підпільників почалися вже в жовтні 1941 р. Основними причинами стали непрофесіоналізм та численні зради [7, 104].

Загалом упродовж 1941–1943 рр. нацистські каральні органи знищили 617 учасників радянського підпілля, з них 129 жінок. До літа 1942 р. діяло тільки 10 % заздалегідь створеного підпілля [8, 224].

Серед жертв нацистського терору був і Микола Наливайко, який входив до складу Подільського підпільного райкому партії або територіальної підпільної групи під керівництвом Г. Дудкіна (м. Київ). Виконував розвідзавдання, розповсюджував листівки зі зведеннями Радінформбюро, брав участь у диверсіях. Двічі був заарештований Службою безпеки (далі – СД). У 1942 р. був розстріляний у Бабиному Яру. Про трагічну долю Миколи Наливайка в музеї нагадує його комсомольський квиток [20]. Загорнутий у носову хустинку, у закоркованій і залитій воском пляшці, він був знайдений у 1958 р. під час робіт із заміни даху в будинку, де жив Микола [16].

Окремою темою підвищеного рівня конфліктогенності, навколо якої досі точаться дискусії, залишається діяльність представників українського визвольного руху в окупованому м. Київ та історія їх знищення нацистами.

Згідно із сучасними дослідженнями, за період німецької окупації м. Київ загинули 621 представник ОУН(м) та 200 членів ОУН(б) [23, 256; 22, 51].

Серед дослідників немає консенсусу щодо загальної кількості оунівців, загиблих у Бабиному Яру. Дехто, як І. Левітас, узагалі заперечує факт розстрілу там українських націоналістів, апелюючи до того, що, мовляв, усі заарештовані націоналісти, зокрема й Олена Теліга, перебували в катівнях гестапо на вул. Короленка (нині – Володимирська), 33, де їх розстрілювали просто в підвалах, а потім ховали на Лук'янівському кладовищі [30]. Ця інформація частково збігається зі спогадами колишнього бургомистра Л. Форостівського, який зазначав, що О. Теліга начебто не чекала кари, а сама перерізала собі вени в тюремній камері [38, 76]. Крім того, згідно з повідомленнями Надзвичайної державної комісії зі встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників, у м. Київ на Лук'янівському кладовищі справді знайшли братську могилу, в якій було поховано 400 осіб [34].

Серед імен, внесених до мартирологу загиблих у м. Київ борців за волю України, – четверо членів родини Перевертунів, матеріали яких зберігаються в музеї [21, 526].

Григорій Перевертун – член ОУН(м). Із початком нацистської окупації став головою організаційного бюро Всеукраїнської кооперативної спілки (Вукоопспілка). Це була легальна кооперативна організація в м. Київ, яка перетворилася на один із центрів діяльності мельниківців. Від осені 1941 р. до 1943 р. у квартирі Григорія та Ганни переховувався Григоріїв рідний брат – Петро Перевертун, член ВКП(б). Незважаючи на розбіжності в політичних поглядах, Григорій прихистив його, виділивши окрему кімнату, куди часто приходили учасники більшовицького підпілля. Сім'я допомагала їм продуктами й документами, дозволяла слухати радянські радіостанції на своєму приймачі. Незабаром Ганна, Григорій, їхня донька Оля та другий брат Григорія – Федір – були заарештовані гестапо і 2 березня 1943 р. розстріляні, ймовірно, в Бабиному Яру [37; 17].

Окремою моторошною сторінкою в історії Бабиного Яру стала «Акція 1005» – операція зі знищення слідів масових страт. На території України вона розпочалася в середині 1943 р., за наказом Головного імперського управління безпеки (далі – РСХА). Уповноваженим РСХА щодо вирішення цієї проблеми на Сході був колишній командир зондеркоманди 4а, штандартенфюрер СС Пауль Блобель – один з основних катів Бабиного Яру.

Для знищення масових могил було сформовано дві команди: на початку серпня 1943 р. – команду 1005а в м. Київ і наприкінці серпня 1943 р. – команду 1005б у м. Дніпропетровськ (нині – Дніпро). До кожної з них входило кілька чиновників поліції безпеки та взвод (30–40 осіб) охоронної поліції [27, 34].

Операція була таємною, у так званих метеозведеннях (звітах) зону масових могил називали районом «опадів», а кількість спалених трупів зашифровували як «висоту хмар» [27, 34].

До виконання цього завдання в м. Київ було залучено «зондеркоманду» – спалювачів трупів із 327 в'язнів Сирецького концтабору [2, 446]. Після виконання роботи вони теж мали бути знищені. У ніч із 28 на 29 вересня 1943 р. приречені

здійснили відчайдушну спробу втечі, у результаті якої врятуватися пощастило лише 18 в'язням [2, 449].

Одним із унікальних експонатів музею, пов'язаних із цією страшною сторінкою історії Бабиного Яру, є ланцюг, яким приковували одного із в'язнів Сирецького табору – Йосипа Долінера [29].

У протоколі його допиту в НКВД як свідка й учасника спалення трупів Долінер пригадував таке:

«18 серпня 1943 р. нас відібрали 100 осіб, в тому числі 50 євреїв та інших росіян, і повели в Бабин Яр, і стали заковувати нам ноги в ланцюги, для цього відібрали двох слюсарів серед нас. Після цього нам наказали рити землю. Спочатку я не знав, для чого ми рили ями, але коли на третій день нашої роботи ми дісталися до трупів людей, я зрозумів, що це була мета виявити ці трупи. Коли трупи були виявлені, нас змусили виготовляти печі...» [10, 54].

Про деталі «пекельної» роботи та обставини втечі з Бабиного Яру дізнаємося й зі спогадів іншого в'язня табору із групи врятованих – Володимира Давидова:

«Ми повинні були відкопувати і спалювати трупи вбитих фашистами людей. З єврейського кладовища привезли пам'ятники, на них накладали рейки і дрова, на дрова – ряд трупів. Все поливали нафтою... Виходили величезні штабелі в 2–3 тисячі трупів... Приїжджав хтось із німецьких начальників і довгим факелом підпалював цю гору трупів... Трупи зачіпляли і витягали спеціальними гачками – баграми. Над всією великою територією Бабиного Яру стояв нестерпний сморід трупів» [36].

Значний масив музейних матеріалів, присвячених трагедії Бабиного Яру, становлять его-документи.

Одним із унікальних свідчень про події осені 1941 р. є щоденник киянки Ніни Герасимової, студентки Київського політехнічного інституту, яка мешкала на вул. Володимирській, 64.

Щоденникові записи охоплюють період від 22 червня 1941 р. до 25 липня 1945 р. і є своєрідним калейдоскопом повсякденного життя в м. Київ під нацистською окупацією. У них бачимо й унікальні свідчення про розправу нацистів над київськими євреями.

Уже в перший день окупації, 19 вересня 1941 р., Ніна Герасимова зафіксувала прихід німецьких військ до міста: «Вступили німецькі війська на мотоциклах. Мовчазно і холодно дивилися на них. ...Тільки євреї на Хрещатику зустрічали німців із хлібом та сіллю. Ось цього пробачити не можна!!!» [43].

Крім того, киянка стає свідком руйнування вул. Хрещатик радянськими диверсійними групами, яке стало своєрідною відправною точкою для проведення гітлерівцями антиєврейської акції:

«25 вересня 1941 року

22 і 23 вересня було спокійно. Тільки 24.09 почалися вибухи і пожежі на Хрещатику. Горів «Дитячий світ» на розі Прорізної та Хрещатики, банк та інші будинки в напрямку до Думи. Було море вогню, а гасити було нічим. Горів Пасаж

і Прорізна. Горить Київ! Горять найкрасивіші вулиці. Неймовірним гнівом переповнене серце» [43].

Практично від першого дня окупації міста нацистська влада розпочала застосовувати репресивні заходи проти київських євреїв за участю поліції, СД та Вермахту, а перші розстріли в Бабиному Яру почалися ще до 29 вересня 1941 р.

У щоденнику Н. Герасимової натрапляємо на відповідні згадки:

«26 вересня 1941 року

Горить Пушкінська, Музичний провулок. Будинок вибухає, і неможливо нічого зробити. ...Сьогодні гнали великий натовп євреїв» [43].

Один із перших масових розстрілів єврейського населення м. Київ відбувся 27 вересня. Із німецького «Донесення про події в СРСР» № 111 від 12 жовтня 1941 р. дізнаємося таке: «26.09 поліція безпеки відновила свою діяльність у Києві. Цього дня сім команд із допиту айнзацкоманди 4а взяли до роботи в таборі для цивільних полонених, в таборі для військовополонених, в єврейському таборі та в самому місті. У таборі для цивільних і військовополонених були виявлені й докладно допитані 10 політичних комісарів ... 27.9 вони були розстріляні» [27, 17].

Це підтверджує і «Донесення про події в СРСР» № 97 від 28 вересня 1941 р.: «Під час першої акції відбулося 1600 арештів, ужито заходів із захоплення всього єврейства, передбачена страта щонайменше 50 000 євреїв» [27, 57].

Вочевидь, натовп євреїв, про який згадує Н. Герасимова у своєму щоденнику, належав до тих 1600 заарештованих, яких, імовірно, розстріляли в Бабиному Яру 27 вересня 1941 р.²

Із її щоденника дізнаємося і про реакцію киян на появу на вулицях сумнозвісного наказу про збір євреїв.

«28 вересня 1941 року, 20:00

У середині дня був вивішений страшний для євреїв наказ: щоб завтра, 29.09, всі вони з'явилися на восьму годину ранку на Лук'янівку з документами, теплими речами. Хто не з'явиться, той буде розстріляний. Як видно, всі вони будуть вислані з Києва. Хвилювання серед євреїв страшне. Важко бачити страждання людей. Багато з них думають, що вони йдуть на смерть. Євреї цього ніяк не очікували...» [43].

Сама процесія 29 вересня закарбувалась у пам'яті авторки так:

«29 вересня 1941 року

З раннього ранку натовпи євреїв тяглися по вулицях з вузлами і валізами, дітьми. Видовище було тяжке, не чути було сліз, ішли всі мовчки» [43].

Про трагедію на околиці м. Київ кияни довідалися вже наступного дня:

«30 вересня 1941 року

Дізналися, що євреї розстріляні в Бабиному Яру. Ніхто цього не очікував. Добре, що не пустила П.Г. та М.Ф. П.Г. сказав, що краще б він свою матір

² Згадки про розстріли євреїв 27 вересня 1941 р. знаходимо й у свідченнях очевидців (Див. ГДА СБУ. – Ф. 7. – Оп. 8. – Спр. 1. – Т. 1. – Арк. 170; Чёрная книга: о злодейском повсеместном убийстве евреев немецко-фашистскими захватчиками во временно оккупированных районах Советского Союза и в гитлеровских лагерях уничтожения на территории Польши во время войны 1941–1945 гг. / Под ред. В. Гроссмана, И. Эренбурга. – С. 30).

своїми руками отруїв. Але хто ж знав. Вона також не могла залишатися у мене» [43].

Як бачимо, Ніна та її мати надали прихисток єврейському подружжю Пилипа та Марії Грінбергів і впродовж кількох тижнів жовтня 1941 р., ризикуючи власним життям, переховували їх.

22 лютого 1998 р. відповідно до постанови Фонду «Пам'ять Бабиного Яру» за виявлені християнське милосердя й доброту та врятовані життя приречених на загибель євреїв Н. Герасимову нагороджено грамотою «Праведник Бабиного Яру».

Перші уривчасті й контраверсійні згадки про масові страти в м. Київ з'явилися вже в перші тижні після проведення «гросакції», і безперечно, у вигляді чуток, донесень, газетних публікацій доходили до військовослужбовців Червоної армії.

У цьому контексті надзвичайно цікавим видається ще один екземпляр із колекції музейних епістол – лист до рідних політрука Миколи Душутіна від 15 грудня 1941 р. Він описував осінні події 1941 р. в м. Київ так: «...Я тільки й чекаю того дня, коли ми знову увійдемо в наш Київ і я зможу обійняти нашу стареньку маму, якщо, звичайно, вона залишиться жива. Німці в Києві дуже лютують, раніше повідомлялося, що вони розстріляли 52 тисячі євреїв та 33 тисячі іншого населення» [31].

Як бачимо з тексту листа, червоноармійці оперували даними, які, вочевидь, надходили з різних джерел і могли суперечити одні одним.

Цифра 33 тис. загиблих практично збігається з підрахунками самих убивць: про 33 771 убитого йшлося в таємних оперативних звітах айнзацгрупи «С» від 2 та 7 жовтня 1941 р. [27, 26; 27, 61]. Що ж стосується 52 тис., то дослідникам достеменно не відоме першоджерело цієї кількості жертв [3, 252].

Уперше про 52 тис. знищених у м. Київ євреїв заговорили за океаном: «52 тисячі євреїв, серед яких чоловіки, жінки та діти, систематично й методично були вбиті в Києві після окупації української столиці нацистами, згідно з інформацією, отриманою сьогодні Єврейським телеграфним агентством від надійного джерела», – повідомляло Єврейське телеграфне агентство 16 листопада 1941 р. [4].

Новину активно підхопили в СРСР, певний час вона була офіційною і її широко використовувала радянська преса для висвітлення подій в окупованому м. Київ [3, 252].

Звернувшись до тодішніх повідомлень у мас-медіа, можемо засвідчити, що одні з перших офіційних згадок про трагедію Бабиного Яру в провідних радянських ЗМІ доволі детально й достовірно описують розгортання, перебіг та кривавий фінал «київської масакри», щоправда, переплітаючи й змішуючи, вочевидь, події різного часу.

Зокрема, у статті «Що відбувається в Києві», опублікованій 28 листопада 1941 р. одним із основних радянських пропагандистських рупорів воєнного періоду – газеті «Красная Звезда», спеціальний кореспондент по Південно-

Західному фронту майор Степаненко проливає світло на згадані події: «Радянські громадяни, які вирвалися з Києва, повідомляють про страшну різанину й погроми, вчинені тут німецькими загарбниками. Таких погромів історія ще не знала. За короткий час було вбито і розтерзано 52 000 чоловіків, жінок, старих і дітей. Це не тільки євреї. Кати з гестапо нещадно розправляються з усіма українцями й росіянами, які чим-небудь засвідчили свою відданість Радянській владі...» [24].

Незважаючи на спроби радянських пропагандистів генералізувати загальнорадянські страждання, стаття містить дуже важливий пасаж, який усе-таки давав читачам зрозуміти, що саме євреї зазнавали таргетованого насильства: «Будь-який німецький солдат або петлюрівська гадина могли зупинити на вулиці першого-ліпшого, назвати його євреєм і відвести на Лук'янівський цвинтар...» [24].

Дещо схожу ситуацію спостерігаємо і в офіційних заявах радянського істеблшменту – у спробах надати розголосу нацистським злочинам на окупованій радянській території, зокрема і трагедії Бабиного Яру.

У колекції музею представлено газету «Красная звезда» за 7 січня 1942 р., з якої дізнаємося, що радянський міністр закордонних справ В'ячеслав Молотов, виступаючи з нотою до всіх країн, із якими СРСР підтримував дипломатичні відносини, 6 січня 1942 р. заявив: «Страшна різанина і погроми були вчинені німецькими загарбниками в українській столиці – Києві. За кілька днів німецькі бандити вбили і розтерзали 52 тисячі чоловіків, жінок, людей похилого віку і дітей, безжально розправляючись з усіма українцями, росіянами, євреями, які якимось чином виявили свою відданість Радянській владі» [25].

Далі йде доволі деталізований опис злочину:

«...На єврейському кладовищі м. Києва було зібрано велику кількість євреїв, включно з жінками й дітьми різного віку; перед розстрілом усіх роздягнули догола й били; першу відібрану для розстрілу групу змусили лягти на дно рову, вниз обличчям, і розстрілювали з автоматів; потім розстріляних німці злегка засипали землею, на їх місце другим ярусом вкладали наступну партію жертв і знову розстрілювали з автоматів» [25].

Щоправда, поступово євреї-жертви почали зникати з радянського інформаційного дискурсу, перетворюючись на ідеологічно прийнятних та етнічно нейтральних «радянських мирних громадян», і вже від 1943 р. ЗМІ дуже рідко ідентифікували радянських євреїв як жертв, акцентуючи увагу на єврейських жертвах поза межами СРСР, наприклад у повідомленнях про Майданек і Аушвіц [9, 92; 9, 111].

Безперечно, із приходом Червоної армії до м. Київ у листопаді 1943 р. історія про трагедію Бабиного Яру та досвід щоденного виживання в окупованому м. Київ обростали щораз новими деталями й знаходили відображення у фронтових листах червоноармійців.

Зокрема, дослідницький інтерес викликає серія листів капітана Льва Зісмана – військового лікаря 52-ї армії 2-го Українського фронту. До війни він був студентом Київського медичного інституту. Мешкав на вул. Саксаганського. Багато його сусідів по будинку, комунальній квартирі, а також знайомих загинуло в Бабиному Яру [14]. В одному з листів Л. Зісмана 1943 р., адресованих майбутній дружині Софії, читаємо про деталі київської трагедії, які йому вдалося з'ясувати, перебуваючи в уже визволеній столиці:

«...Напишу тобі, як застав наші будинки цілими... але пустими... напишу, як у вашій квартирі живуть нові сусіди, напишу, як розстріляли твою бабусю, як ішли потоком єврейські сім'ї до Бабиного Яру. По всьому Києву розносився несамошитий крик. Ішли колони дітей, молоді та здорового населення... Бідна Естер із 59-ї квартири не хотіла йти, тому викинулася з вікна, але не вбилася, а поламала обидві ноги, і німці порубали її на шматки... 31 грудня 1943 р.» [32].

Отже, підбиваючи підсумок, можемо зазначити, що колекція Національного музею історії України у Другій світовій війні містить надзвичайно потужну експозитарну та джерелознавчу базу для всебічного вивчення трагедії Бабиного Яру. Наявні матеріали, що представлені в головній експозиції музею та зберігаються у фондозбірні, охоплюють і репрезентують практично всі категорії осіб, убитих нацистами в урочищі, розкривають більшість аспектів, пов'язаних із розгортанням та перебігом трагедії, акумулюють інформаційний і контентний базис для потенційних мікроісторичних та соціогуманітарних досліджень.

Джерела та література:

1. *Arad Yitzhak. The Holocaust in the Soviet Union / Yitzhak Arad. – Lincoln: University of Nebraska Press, 2013.*
2. *Aristov S. Next to Babi Yar: The Syrets concentration camp and the evolution of Nazi terror in Kiev / S. Aristov // Holocaust and Genocide Studies. – Volume 29. – Issue 3. – Winter 2015. – P. 431–459.*
3. *Berkhoff, Karel C. The Corpses in the Ravine Were Women, Men, and Children: Written Testimonies from 1941 on the Babi Yar Massacre / Karel C. Berkhoff // Holocaust and Genocide Studies. – 2015. – Vol. 29. – No. 2 (Fall).*
4. *JTA Daily News Bulletin (New York). – 1941. – November 16.*
5. *Акт Київської міської комісії сприяння Надзвичайній державній комісії зі встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їх спільників про загибель у 1942 р. чотирьох єврейських дітей, вихованців дитячого будинку № 6, м. Київ. 10 січня 1944 р. // Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (далі – НМІУДСВ). – КН-212821. – Д-35046.*
6. *Бабий Яр: человек, власть, история. Документы и материалы в 5 кн. – Кн. 1. Историческая топография. Хронология событий / Составители Татьяна Евстафьева, Виталий Нахманович. – Киев, 2004.*
7. *Бабин Яр: Історія і пам'ять / За ред. Владислава Гриневича, Павла-Роберта Магочія. – Київ: Дух і Літера, 2016. – 352 с.*
8. *Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. – Київ: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2000. – С. 224.*

9. Беркхофф К. Поголовное уничтожение еврейского населения: Холокост в советских СМИ (1941–1945) / К. Беркхофф // Голокост і сучасність. – 2010. – № 1 (7).
10. Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Ф. 7. – Оп. 8. – Спр. 1. – Т. 1. – Арк. 54.
11. Там само. – Арк. 170.
12. Чёрная книга: о злодейском повсеместном убийстве евреев немецко-фашистскими захватчиками во временно оккупированных районах Советского Союза и в гитлеровских лагерях уничтожения на территории Польши во время войны 1941–1945 гг. / Под ред. В. Гроссмана, И. Эренбурга. – М.: АСТ: Corpus, 2015. – 768 с.
13. Довідкова картка Езріля Абрама Юрійовича // Генеральний каталог. – Фонди НМІУДСВ.
14. Довідкова картка Зісмана Льва Григоровича // Генеральний каталог. – Фонди НМІУДСВ.
15. Довідкова картка Корхуна Михайла Йосиповича // Генеральний каталог. – Фонди НМІУДСВ.
16. Довідкова картка Наливайка Миколи Івановича // Генеральний каталог. – Фонди НМІУДСВ.
17. Довідкова картка Перевертуна Григорія Іоновича // Генеральний каталог. – Фонди НМІУДСВ.
18. Довідкова картка Старцева Бориса Миколайовича // Генеральний каталог. – Фонди НМІУДСВ.
19. Інтерв'ю з Володимиром Павловичем Набаранчуком // Проект «Геноцид ромів (циган) в добу окупації України (1941–1944): дослідження, викладання, увічнення пам'яті» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://romagenocide.com.ua/data/files/Testimonies/Volodymyr_Nabaranchuk.pdf. – Назва з екрана.
20. Квиток комсомольський № 1033213 Наливайка Миколи Івановича // Фонди НМІУДСВ. – НД-28964.
21. Книга Скорботи України – місто-герой Київ / Ред. колегія: голова О.С. Яковенко, заст. гол. О.П. Биструшкін, І.М. Красильников, П.П. Панченко, відп. секр. Г.Є. Ясєв. – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2003.
22. Концепція Меморіального музею пам'яті жертв Бабиного Яру / Авт. кол.: Боряк Г. (голова), Гриневич В., Гутор М., Кашеварова Н., Кот С., Крупина В., Левітас Ф., Лисенко О. (заст. голови), Нахманович В. (заст. голови), Пастушенко Т. (секретар), Патриляк І., Подольський А. (заст. голови), Сімперович В., Тяглий М., Яременко В.; НАН України, Інститут історії України. – К., 2018. – 73 с.
23. Кот С. Учасники підпілля ОУН(м) – жертви Бабиного Яру (1941–1943) / С. Кот // Бабин Яр: масове убивство і пам'ять про нього. Матеріали міжнародної наукової конференції 24–25 жовтня 2011 р., м. Київ / В. Нахманович, А. Подольський, М. Тяглий. Український центр вивчення історії Голокосту; Громадський комітет для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру. – К., 2012. – 256 с.
24. Красная звезда. – 1941. – 28 ноября. – № 280. – С. 3.
25. Там само. – 1942. – 7 января. – № 5. – С. 2 // Фонди НМІУДСВ. – КН-21579. – Г-6145.
26. Круглов А. Геноцид циган в Украине в 1941–1944 гг.: статистико-региональный аспект // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. – 2009. – № 2 (6). – С. 83–113.
27. Круглов А., Уманский А. Бабий Яр: жертвы, спасители, палачи / А. Круглов, А. Уманский. – Днепро: Украинский институт изучения Холокоста «Ткума»; ЧП «Лири ЛТД», 2019. – 280 с., ил.

28. Круглов А.И. Трагедия Бабьего Яра в немецких документах / А.И. Круглов. – Днепропетровск: Центр «Ткума»; ЧП «Лири», 2011.
29. Ланцюг, яким приковували покараних в'язнів Сирецького концтабору в м. Київ у 1942–1943 рр. // Фонди НМІУДСВ. – КН-140438. – РМ-976.
30. Левитас И. Мифы и правда о Бабьем Яре / И. Левитас // Еврейский обозреватель. – 2003. – № 15/58.
31. Лист Душутіна Миколи Пилиповича дорідних // Фонди НМІУДСВ. – КН-256479. – Д-61488.
32. Лист Зісмана Льва Григоровича нареченій // Фонди НМІУДСВ. – КН-221225. – Д-37668.
33. Малюнок. Портрет невідомої, що врятувалася з Бабиного Яру в 1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-218179. – ОМ-2929.
34. Повідомлення Надзвичайної державної комісії зі встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і завданих ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам та установам СРСР про руйнування й звірства, скоєні німецько-фашистськими загарбниками в місті Києві // Фонди НМІУДСВ. – КН-214686. – К-24673.
35. Свідчення мешканців будинку № 47 по вул. Ярославській про загибель родини Корхуна Михайла Йосиповича у вересні 1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-212656. – Д-34967.
36. Спогади Давидова Володимира Юрійовича «Розповідь про втечу з Бабиного Яру в Києві» // Фонди НМІУДСВ. – КН-16863. – Л-1138.
37. Стенограма бесіди з Петром Перевертуном – командиром партизанського загону. Листопад 1943 р. // Фонди НМІУДСВ. – НД-29199.
38. Форостівський Леонтій. Київ під ворожими окупаціями / Леонтій Форостівський. – Буенос-Айрес: Вид-во М. Денисюка, 1952. – 80 с. – (Політична бібліотека, Ч. 2).
39. Фото портретне. Старцева (Сандуленко) Павлина Іванівна // Фонди НМІУДСВ. – НД-30085; НД-30084.
40. Фото портретне. Сура-Лея Езріль, 1940 // Фонди НМІУДСВ. – НД-25286.
41. Фото сюжетне. Хлопчики з нашого двору. 11.10.1938 // Фонди НМІУДСВ. – НД-24286.
42. Шнеер А. Плен. Советские военнопленные в Германии, 1941–1945 гг. / А. Шнеер. – Москва: Мосты культуры; Иерусалим: Гешарим, 2005. – С. 340–341.
43. Щоденник Герасимової Ніни Володимирівни // Фонди НМІУДСВ. – КН-207916. – Д-33404.

ТРАГЕДИЯ БАБЬЕГО ЯРА В ФОКУСЕ МУЗЕЙНЫХ ИСТОЧНИКОВ

На основе анализа материалов музейной коллекции, посвящённых трагедии Бабьего Яра, специализированной литературы и архивных источников рассмотрены ход и разворачивание «киевской бойни». Проанализирован экспозиционный и источниковедческий потенциал музейной коллекции. Акцентируется внимание на уникальных экспозитах, отдельных персональных комплексах, семейных историях жертв, спасённых и свидетелей трагедии.

Ключевые слова: Бабий Яр, Киев, нацистская оккупация, музей, экспонат, коллекция.

© Oleksandr PASTERNAK

THE TRAGEDY OF BABYN YAR IN THE FOCUS OF THE MUSEUM'S COLLECTION

The article focuses on the special literature, archival sources and the analysis of the materials from the museum's collection, related to the tragedy of Babyn Yar. The scientific potential of the museum's collection is analyzed. The article studies the unique exhibits, individual personal complexes, family stories of victims, survivors and witnesses of the tragedy.

Keywords: Babyn Yar, Kyiv, Nazi occupation, museum, exhibit, collection.